

Əpoş VƏLİYEV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Folklor İnstitutu

E-mail: elyaravelisoy@mail.ru

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2024.1.97>

NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA ATALAR SÖZLƏRİ

Açar sözlər: atalar sözü, məsəllər, aforizmlər, folklor, Nizami Gəncəvi, Azərbaycan ədəbiyyatı.

Summary

Aposh Valiyev

Proverbs in the works of Nizami Ganjavi

Proverbs and sayings, proverbial phrases, aphorisms have always attracted the attention of the prominent representatives of written literature. A great number of proverbs and sayings can be found in the works of Khagani, Khatai, Fuzuli, Vagif, Zakir, M.F.Akhundov, J.Memmedguluzade, A.Hagverdiyev, Sabir and other classical writers. Nizami Ganjavi proverbial phrases, aphorisms, sayings and proverbs in his works, sometimes kept the original forms, sometimes made changes in a certain way. For this reason, the artistic impact of his poems has increased significantly. These folklore examples made his works more readable and memorable.

Key words: proverbs, sayings, aphorisms, folklore, Nizami Ganjavi, Azerbaijani literature.

Резюме

Апош Валиев

Пословицы в творчестве Низами Гянджеви

Пословицы и поговорки, крылатые слова, афоризмы всегда привлекали внимание выдающихся представителей письменной литературы. Множество пословиц и поговорок можно найти в произведениях Хагани, Хатаи, Физули, Вагифа, Закира, М.Ф.Ахундова, Дж.Меммедгулузаде, А.Хагвердиева, Сабира и других писателей-классиков. Низами Гянджеви включил в свои произведения крылатые слова, афоризмы, поговорки и пословицы, иногда в оригинальном виде, а иногда в определенной форме. Поэтому художественное воздействие его стихов значительно возросло. Эти фольклорные примеры сделали его произведения более читабельными и запоминающимися.

Ключевые слова: пословицы, поговорки, афоризмы, фольклор, Низами Гянджеви, азербайджанская литература.

Atalar sözü və məsəllər, hikmətli sözlər, zərb-məsəllər, müdrik kəlamlar, aforizmlər çox qədim zamanlardan başlayaraq yazılı ədəbiyyatın görkəmli nümayəndələrinin diqqətini özünə cəlb etmişdir. Xaqani, Xətai, Füzuli, Vaqif, Zakir, M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqqverdiyev, Sabir və başqa klassik yazıçıların əsərlərində bu və ya digər dərəcədə xeyli miqdarda Azərbaycan atalar sözü və məsəlləri işlənmişdir. Bunlar həmin sənətkarlar tərəfindən ya olduqları kimi

işlədilmiş, yaxud da əsərin ruhuna, şeirin ahənginə uyğunlaşdırılmışlar. Xalqımızın adət-ənənələrinə, mentalitetinə, mədəniyyətinə, mifologiyasına dərinləndən bələd olan Nizami Gəncəvi müdrik kəlamlar, hikmətli sözlər, aforizmlər, məsəllər və atalar sözlərindən istifadə edərkən onları bəzən olduğu kimi, bəzən də müəyyən formaya salaraq əsərlərinə daxil etmiş və bununla da şeirlərinin bədii təsir gücünü xeyli artırmışdır:

El gücü sel gücüdür, hər an çəkin bu seldən,
Yataqda da can alar qisas oxu qəfildən.
Xalqa divan tutanı divan gözlər hər yanda,
Məzlumların fəryadı qorxuludur cahanda (4, 31).

Burda işlənən atalar sözü xalq ədəbiyyatında da “El gücü, sel gücü” şəklindədir. Şair bu atalar sözündən olduğu kimi istifadə etməklə yanaşı şeirin ritminə də uyğunlaşdırmışdır. Osman Sarıvəlli isə həmin atalar sözünü öz şeirlərində belə işlətmişdir:

“El gücü-sel gücü”-demiş atalar,
O birləşən sellər indi dənizdir (1, 8).

Hüseyn Arifin şeirlərində də həmin atalar sözünə rast gəlirik:

Xalqa arxalanan məğlub edilməz,
“El gücü - sel gücü” – demiş babalar (3, 19).

Zəhmət və halallığın, çalışqanlığın və nizam-intizamın simvolu olan arı ilə bağlı el arasında, şifahi xalq ədəbiyyatında “Arı yuvasına çöp uzatmazlar”, “Arı qəhrin çəkməyən balın qədrini bilməz”, “Bal tutan barmaq yalar”, “Balını ye, arısını soruşma”, “Bal deməklə ağız dadlı olmaz”, “Bal yeyib, bəlasını çəkir”, “Bala baldan şirin, zəhrimardan acıdır”, “Bal tutan barmağı arılar sancar”, “Arı öz balında boğulub ölər”, “Bal arını çəkər, şirin dil – insanı” (9) kimi atalar sözlərinə, hikmətli ifadələrə, zərb məsəllərə çox rast gəlinir. Arı bir qabda şirə və ya bal gördükdə onun üzərinə qonur və yeməyə o qədər aludə olur ki, tamam yapışıq və çabaladıqca lap da qabın dibinə gedir və öz sonunu gətirir. Nizami Gəncəvi də ehtiyatı əldən verərək dünyanın şirinliyinə aldananları ayıltmaq üçün həmin ifadələri özünəməxsus şəkildə nəzmə çəkmişdir:

Düşündürməz əzəldən öz əhvalı arını,
Şirin candan eyləyib, şirin balı arını (5, 123).

“El ilə bir ağla, el ilə bir gül”, “El ilə gələn qara gün toy-bayramdır” (2) kimi atalar sözləri adətən bir kənddə, şəhərdə və ya ölkədə fəvqəladə hadisələr, bədbəxtlik baş verdikdə işlənir. Bu zaman zərərçəkənlər təskinlik üçün deyir ki, təkə bizim başımıza gəlməyib, hər kəs bu hadisədən ziyan çəkib. Ona görə də deyirlər ki, el ilə gələn qara gün toy-bayramdır. Nizami Gəncəvi bu atalar sözünü də şeirin ahənginə, qafiyəsinə uyğun işlətmişdir:

Hər sözü ustası gözəl toxuyur,
El ilə qara gün bayramdır, toydur (8, 151).

“Ocaqdan kül əskik olmaz”, “Oddan kül törər, küldən nə törər?”, “Küldən ot qalxar, oddan kül” (2) kimi atalar sözləri bir şəxsin övladı naxələf, xoşagəlməz iş görəndə, ondan gözlənilənləri doğrultmayanda xalq arasında işlədilir. Nizami Gəncəvi həmin ifadəni də şeirin ahənginə uyğunlaşdıraraq işlədir:

Çıxmaz bu çirkindən bir yaxşı rəftar,
Məsəldir, deyərlər oddan kül olar (6, 333).

El arasında ən çox işlənən ifadələrdən biri də belədir: “İsinmədik istisinə, kor olduq tüstüsünə” (2). Bu ifadə adətən zəhmət çəkib bəhrəsini görməyəndə, uzun zaman əziyyət çəkib onun qarşılığını almayanda, yaxşılıq gözlədiyində halda pislilik ediləndə işlədilir. Nizami Gəncəvi el arasında dillər əzbəri olan həmin ifadəni mənasını saxlamaqla formaca dəyişdirərək öz yaradıcılığında istifadə edir:

Hələ bir oduna qızınmamışam
Tüstüdən gözlərim kor oldu tamam. (6, 180).

Əkinçiliklə, halal zəhmətlə bağlı el arasında işlənən bir ifadə var. “Allah deyir: səndən hərəkət, məndən bərəkət” (9). Bu ifadənin mənası odur ki, Allah boş-boş oturanları, tənbellik edənləri sevmir. Bərəkətin, ruzinin olması üçün işləməyin, hərəkətin vacib olduğunu buyurur. Həmin ifadənin ikinci variantına da xalq arasında rast gəlinir. İkinci variantda isə Allah sözünün yerini torpaq alır. “Torpaq deyir: səndən hərəkət, məndən bərəkət” (9). Burada isə torpağı əkib-becərmədən, zəhmət çəkmədən, tər tökmədən bərəkətin olmayacağı göstərilir. Hər iki variant müasir dövrümüzdə də tez-tez işlədilir və tənbel, zəhməti sevməyən insanlar həmin ifadə ilə tərbiyə edilir. Həmin ifadəyə də Nizami Gəncəvi yaradıcılığında rast gəlik və görürük ki, dahi şair də halal zəhmətə münasibəti hər zaman ön plana çəkir. Xalq arasında işlədilən ifadədəki “Allah” sözünü “tanrı” sözü ilə əvəz edir:

Halal zəhmət itməyib əlləşmək deyil eyib,
Tanrı səndən hərəkət, məndən bərəkət deyib. (4, 29).

Azərbaycana məxsus ailə daxili xüsusi qaydalar var. Bu qaydalardan biri də ağsaqqal-ağbirçəklərin, böyüklərin, valideynlərin öz övladlarına öyüd-nəsihət verməsi, düz yol göstərməsidir. Adətən qız uşaqlarına öyüd-nəsihət verilərkən “Dediklərimi qulağında sırğa elə”, “Sırğa elə as qulağına” (2) kimi ifadələr işlədilir. Dahi Nizami xalq arasında bugün də işlədilən bu zərb məsəli öz yaradıcılığında aşağıdakı kimi qeyd edir:

Şirin bu sözlərə qulaq asırdı,
Sanki qulağından sırğa asırdı (4, 104).

Xalq arasında “Pişik balasını istədiyindən yeyər” (2) formasında ifadə var. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında bu ifadə şeirin tərzinə, qafiyəsinə uyğunlaşdırılaraq işlədilir:

Bir-birinə isnişib həyan olar pişiklər,
Balasını istəkdən yeyən olar pişiklər (4, 66).

“Axtaran tapar, yoğuran yapar”, “Axtaran tapar” (9) kimi atalar sözləri

keçmişdən bugünə dillər əzbəridir. Həmin atalar sözləri zəhmətsevər, əziyyət çəkən insanların məqsədinə nail olacağı xəbərini verir. Belə atalar sözlərilə hansısa bir işdə nəticənin olması üçün çalışmaq lazım olduğu bildirilir. Nizami Gəncəvi el arasında tez-tez işlənən “Axtaran tapar” atalar sözünü elə olduğu kimi də öz yaradıcılığında işlətmişdir:

Sözlər padşahının bir məsəli var,
Nə gözəl söyləmiş: “Axtaran tapar” (8, 61).

Bəzən insan hər hansı bir problemin həllində aciz qalanda ətrafdakı insanlar hərəsi bir fikir söyləyər, təskinlik verər. Əsasən həmin təskinlik vaxtı biraz uzatmağa, tez qərar verməməyə, vaxt qazanmağa hesablanır. Adətən hansısa müşkül bir problem gecə vaxtı müzakirə ediləndə el arasında “Gecənin xeyrindənsə, gündüzün şəri yaxşıdır” (9), “Gecə hamilədir, görək sabaha nə doğur” (2) kimi məsəllər işlədilir. Dahi şairimiz Nizami Gəncəvi öz yaradıcılığında həmin məsəldən də istifadə etmişdir:

Ovçu dedi: “Məsəldir, hər gecə hamilədir
Nə doğacaq bilinmir, gör necə hamilədir?” (4, 94).

Xalq arasında tez-tez işlədilən “Ayağını yorğanına görə uzat” (9) ifadəsi də var. Adətən bir insan öz imkanlarına görə hərəkət etməyəndə, imkanına görə yaşamayanda bu ifadə ilə qınanılır. Dünyagörmüş el ağsaqqalları həmişə deyər ki, insan gərək ayağını yorğanına görə uzatsın. Nizami el arasında, günümüzdə də çox tez-tez səsləndirilən bu ifadəni aşağıdakı kimi verir:

Dövrənindən çıxma heç yüksəklərə,
Ayağını uzat yorğana görə (6, 164).

Bir də ayağını öz yorğanından,
Artıq uzadanlar bədbəxtidir, inan (7, 73).

Şifahi xalq yaradıcılığında tez-tez rast gəldiyimiz “Qisas qiyamətə qalmaz” (9) atalar sözü də Nizami Gəncəvinin öz yaradıcılığında işlətdiyini görürük. Dahi şair həmin atalar sözünün mənasını saxlamaqla formasını azacıq dəyişib və şeirin ahənginə uyğunlaşdırmışdır:

Qiyamətə qoyarmı qalsın qisas bu dünya,
İstəyir ki, hamıdan alsın qisas bu dünya (4, 54).

Şifahi xalq ədəbiyyatında əkinçiliklə bağlı atalar sözlərinin içərisində “Bar gətirən ağaca balta çalmazlar”, “Bar verən ağacı kəsməzlər” (9) kimi bir neçə nümunəyə də rast gəlinir. Müdriklər deyir ki, bar verən ağacı kəsmək günahdır. Şərur rayonunda “İlaxır çərşənbə günü “Ağac qorxutma” adlı bir ritual da həyata keçirilir. Evdən biri baltanı götürərək ağaclara yaxınlaşır, astaca ağacın kötüyünə balta ilə vuraraq “ bu ağac bar gətirmədiyi üçün kəsirəm” deyir. Evin digər bir sakinini isə “kəsmə, bu il çox bar gətirəcək” deyir. İnanca görə bundan sonra ağaclar çox bar gətirir (2). Dahi Nizami “Bar gətirən ağaca balta çalmazlar” atalar sözləri-

ni öz yaradıcılığında formaca dəyişərək mənasını saxlamaqla işlədir. Bu da onun şeirlərinə yeni bir ruh, zənginlik gətirir:

Bar verən belə bir ağacı gerçək
Rəvamı baltanın ağzına vermək (8, 108).

“Gözdən uzaq olan könüldən də uzaq olar”, “Gözdən iraq, könüldən uzaq”, “Gözdə olmayan könüldə də olmaz” (9) kimi atalar sözləri bir insanın doğmasından, sevdüyindən uzun müddət uzaq və ayrı qaldığı vaxt işlənir. Nizami Gəncəvi el arasındakı həmin ifadəyə də yaradıcı yanaşaraq nəzmə çəkmişdir:

Onsuz oyaq qəlbin yatsın qoy bir az,
Gözdən uzaq olan, könüldə qalmaz (6, 218).

Xalq arasında qismətlə bağlı xeyli atalar sözləri, zərb məsəllər işlənir. Belə bir inam da var ki, hər bir kəsin başına gələn hər hansı bir yaxşı və ya pis hadisə əvvəlcədən insanın alınına yazılır. Buna el arasında “tale yazısı” da deyirlər. Ona görə də bir hadisə baş verəndə “Yəqin belə qismət imiş”, “Qismət göydən zənbillə enməz”, “Balı əli uzun olan yeməz, qismət olan yeyər”, “Qismətdə olan gəlir”, “Qismətdən artıq yemək olmaz”, “Alnımıza belə yazılıbmış”, “Qismətdən qaçmaq olmaz” (9) kimi ifadələr işlədilir. Nizami Gəncəvi “qismət” mövzusunda da öz yaradıcılığında yer verir, “Qismətdən artıq yemək olmaz” atalar sözünü nəzmə çəkir:

Zorla, hiylə ilə kəsb etmə yazıq,
Yeyə bilməz heç kim qismətdən artıq (6, 275).

Xalq arasında vaxtsız, zamansız görülməyən işin və ya deyilməyən sözün sonradan insana bəla gətirəcəyinə eyhamla işlədilən bir neçə ifadə var. “Vaxtsız banlayan xoruzu kəsərlər”, “Vaxtsız banlayan xoruz uğursuzluq gətirər” (9) və s. Adətən kimsə yersiz iş gördükdə ağsaqqal-ağbirçək tərəfindən bu ifadələrlə məzəmmət edilir. Nizami Gəncəvi həmin ifadədən də yaradıcı şəkildə istifadə edir:

Vaxtsız yola çıxsan pularlar inan,
Başını kəsərlər vaxtsız banlasan (4, 74).

Vaxtsız banlayanda xoruz görərsən,
Ayrılar bir anda başı bədəndən (6, 269).

Azərbaycan şifahi və yazılı ədəbiyyatında dərdlə bağlı xeyli sayda nümunələr var. Xüsusilə də xalq arasında müasir dövrümüzdə də dərdlə bağlı çoxlu sayda atalar sözləri, məsəllər işlənir. Dərđlini yalnız dərđdi olanın, dərđ çəkənin başa düşəcəyini deyirlər. Dərđsiz birinin dərđlini onun kimi anlamayacağını, tox olanın ac birinin halını başa düşməyəcəyini xalq hikmətli sözlərlə, ifadələrlə diqqətə çatdırır. Belə ifadələr çox zaman təskinlik üçün söylənilir. “Toxun acdan xəbəri olmaz”, “Toxun acdan nə xəbəri”, “Dərđdi çəkən bilər”, “Dərđini dərđ bilənə söylə”, “Dərđlini dindirmə, özü dillənər”, “Dərđdi dağa verdilər, götürmədi, ancaq insan götürdü”, “Dərđli dərđlini tapar” (9) kimi atalar sözləri dastan və nağıllarımızda, bayatılarda, yazılı ədəbiyyat nümunələrində daha çox işlənir. Dərđ mövzusunda bayatılarda daha çox rast gəlinir. Xalqda:

Mən aşiq yara sızlar,
Bayqular yara sızlar,
Yaralının dərini
Nə bilər yarasızlar? (10).

yaxud

Ürəkdə yara sızlar,
Hovlanıb yara sızlar.
Yaralılar dərini,
Nə bilər yarasızlar? (11).

Nizami Gəncəvi şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən öz yaradıcılığında o qədər yaradıcı şəkildə bəhrələnir ki, bəzən bir bənd şeirdə bir neçə atalar sözləri, zərb-məsəllərdən istifadə edir:

Dərldərdən, qəmlərdən azad bir ürək,
Özgənin dərini hardan biləcək.
Toxun ac olandan nə xəbəri var,
Verdiyi çörəyi xırdaca doğrar (7, 94).

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında, el misallarında, xalq arasında “Adamın gərək dünyada gözü tox ola, hər şeyə tamah salmaya”, “Artıq tamah baş yarar”, “İnsan tamah dişini bir dəfəlik çəkib atsa yaxşıdır”, “Tamahkarlıq insanın düşmənidir”, “Tamahkarlıq başa bələdir” (9) ifadələri gündəlik məişətdə tez-tez işlənir. Nizami Gəncəvi də həmin məsələyə münasibətini özünəməxsus tərzdə ifadə edir:

Diş nədir, ağrıları çıxardı hər candan o,
Çəkdi tamah dişini hər iki cahandan o (5, 34).

Əl çəkdi fikrindən, o xoş xəyaldan
Öz tamah dişini çəkdi vüsaldan (7, 150).

Şifahi xalq ədəbiyyatında əkinçiliklə, torpaqla bağlı xeyli sayda zərb-məsəllər, atalar sözləri var. “Biçmək üçün əkmək lazımdır”, “Biçinçi haqqını yerdən götürər”, “Nə doğrarsan aşına, o çıxar qaşığına”, “Nə əkərsən, onu da biçərsən”, “Nə tökərsən aşına, o da çıxar qaşığına”, “Torpaq çiçək də bitirər, zəhər də”, “Torpaq deyər: -Sən mənə tər ver, mən sənə zər verim”, “Toprağa xor baxsan, o sənə kor baxar”, “Torpağı ələ, toxumu çilə” (9; 2) kimi atalar sözləri el arasında zəhmətə alışıdırmaq, torpağı sevdirmək üçün tez-tez işlənir. Dünyagörmüş əkinçilər deyir ki, torpağa saf tum əksən bol məhsul götürərsən. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında zəhməti sevdirmək, əkinçiliyin təbliği ilə bağlı da zərb-məsəllərin, atalar sözlərinin işləndiyini görürük:

Hər tum əkən ondan götürər bəhər,
Məndən yox, toxumdan gəlir bu xəbər (6, 165).

Cütçü saf tum səpsə torpağa əgər,
Şübhəsiz torpaqdan saf tum göyərər (4, 103).

El arasında “Özgəyə quyu qazan özü düşər”, “Özgə qapısını bağlı istəyə-

nin öz qapısı bağlı qalar”, “Özgə malına göz tikən malsız-davarsız qalar”, “Özgəsinə göz qoyan özünkünü itirər”, “Gen qaz, dərin qaz, özün düşərsən” (9) kimi atalar sözləri başqasına pislik etmək istəyənləri, özgəsinin işinə mane olmağa çalışanları çəkəndirmək üçün işlədilir. Müdriklər deyir ki, özgəsinə tələ qurma, özün düşərsən, özgəsinə quyu qazma, axırda o quyuya özün düşərsən. Dahi Nizami də həmin xalq misalını olduğu kimi işlətməmişdir:

Eşitməmişəm bu məşhur sözü,

Hər kim quyu qazsa, düşəcək özü (6, 361).

Yuxarıda qeyd edilən nümunələrdən aydın olur ki, Nizami Gəncəvinin əsərləri atalar sözü və məsəllər, hikmətli sözlər, zərb-məsəllər, müdrik kəlamlarla zəngindir. Həmin folklor nümunələri onun əsərlərini daha da oxunaqlı, yaddaqalana etmiş, zənginləşdirmişdir. Şair şeirlərini folklorla, xalq ədəbiyyatı nümunələri ilə zənginləşdirərək həm də oxuculara elə xalq dilində müraciət edir ki, bu da onun oxucular tərəfindən daha çox sevilməsi üçün zəmin yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov M.A. Xalqla bağlılıq. Bakı: “Bilik” cəmiyyətinin nəşri, 1986, 41 s.
2. Əpoş İslam oğlu Vəliyevin şəxsi arxivindəki Naxçıvan MR-dan topladığı folklor nümunələrindən.
3. Hacıyeva M.H. Folklor poetikası. Bakı: “Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı”, 2006, 240 s.
4. Nizami Gəncəvi. Poemalar (Tərtibçilər: Ş.A.Mikayılov, S.Ə.Rüstəmov, A.M.Bəkirova). Bakı: “Maarif”, 1985, 267 s.
5. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Poema. Bakı: “Yazıçı”, 1981, 195 s.
6. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Poema. Bakı: “Yazıçı”, 1983, 401 s.
7. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Poema (Tərc. edən S.Vurğun) Bakı: Yazıçı, 1983, 303 s.
8. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə; Şərəfnamə; İqbalnamə (Tərc. edən A.Şaiq, M.Rzaquluzadə). Bakı: “Yazıçı”, 1982, 688 s.
9. https://az.wikiquote.org/wiki/Azərbaycan_atalar_sözləri/
10. <https://www.ens.az/az/sari-asiq-bayatilari>
11. <https://www.adalet.az/mobil/113868>

